

Türk Dil Kurumu Yayınları

DOĞUMUNUN 990. YILINDA YUSUF HAS HACİB VE ESERİ
KUTADGU BİLİĞ BİLDİRİLERİ

26-27 Ekim 2009

Ankara, 2011

KUTADGU BİLİĞ'İN FERGANA NÜSHASINDAKİ SATIR ALTI NOTLARA DAİR

Leylâ KARAHAN*

Özet

Kutadgu Bilig'in bilinen üç nüshası içinde muhtemelen istinsah tarihi en eski olanı, Fergana nüshasıdır. 14. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen nüsha, sülüsle yazılmıştır. Nüshada bazı bölümler eksiktir ve noktalı harflerin yazımında büyük ölçüde bir ihmalkârlık dikkati çeker. Bazı kelimelerin altında –daha az olarak satır üstünde ve sayfa kenarında- eğik olarak yazılmış notlar bulunmaktadır. Bu notların ne zaman, kim veya kimler tarafından düşüldüğü belli değildir. Yapılacak fonetik, morfolojik ve semantik bir inceleme, notların ait olduğu dil çevresini belirlemeye yardım edecektir. Böylece bazı kelime ve eklerin hangi dönemde işlevlerini kaybettiği veya tamamen kullanımdan düştüğü konusunda tahminde bulunmak mümkün olacaktır.

Bu bildiride, Fergana nüshasında satır altı notlarına ihtiyaç duyulduğu durumlar, notların özellikleri ve bunların ait oldukları dönemle ilgili değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Fergana nüshası, satır altı notlar.

ABOUT THE INTERLINEAR EXPLANATION OF THE FERGANA COPY OF KUTADGU BILIG

Abstract

Fergana copy is probably the oldest one among the most known copies of Kutadgu Bilig. The copy, which is thought to be copied in 14. Century, was written with thuluth (sülüs). There are missing parts in the copy and a significant negligence can be observed in the use of letters with a dot. There are notes, written with italic letters, under certain words –on the top of the lines and the sides of the pages, as well. When and by whom these notes are taken are not clear. A phonological, morphological and semantical investigation would help to determine to which language group these notes belong. By this way, it would be possible to guess when certain words lost their usability or totally left to be used.

* Gazi Üniversitesi

In this paper, the instances in which these notes are needed in-Fergana copy, the features of the notes and the periods to which they belong will be evaluated.

Keywords: Kutadgu Bilig, Qarakhanid Turkic, Yusuf Khas Hajib, Thuluth (Sülüs), Fergana Copy of Kutadgu Bilig, Interlinear translations.

Kutadgu Bilig'in bilinen üç nüshası içinde muhtemelen istinsah tarihi en eski olanı, Fergana nüshasıdır. Arat, bulunduğu yerden hareketle nüshanın Şark Karahanlıları gelenek ve tarihinin canlı olarak muhafaza edildiği bir devir ve merkezde yazılmış olabileceğini ileri sürer. Arat ayrıca diğer nüshalara göre daha itinalı yazılmış olan ve daha eski bir döneme ait olduğu hissini veren bu nüshanın dil ve imlâsında diğer nüshalarda bulunmayan bazı yeni şekillere de rastlandığını belirtir (*aygır; yalavaç* vb; diğer taraftan *erser*) (Arat 1947: XXXVII). Arap yazısı uzmanı Moritz'e göre Fergana nüshası, Mısır nüshasından daha eski bir döneme aittir (Arat 1947: XXXVII).

Fergana nüshasını Fıtrat bulmuş, Taşkent'te *Ma'arif ve Okutgıvçı* dergisinde tanıtmıştır. Fıtrat, yazısında eseri kendisinin bulduğunu, bir zamanlar Zeki Velidi'nin de gördüğünü, ancak ele geçiremediğini anlatır. Radloff'un "Kudatku Bilik" okuyuşunu düzeltir ve nüsha hakkında bilgi verir. Yazıda nüsha tavsifi yoktur; sadece dörtlüklerin altın suyuyla yazıldığı belirtilmiş ve 145. sayfanın faksimilesi verilmiştir (Fıtrat 1925: 345). Bu nüshayı 1913'te Nemengan'da bir özel kütüphanede gören Zeki Velidi de nüshanın özellikleri hakkında bilgi vermemiştir (Arat 1947: XXXVII).

Fıtrat'ın verdiği bilgilere göre nüshanın sayfaları ve bölümleri dağılmış, daha sonra gelişigüzel toplanarak dikilmiştir. Sayfalar tam değildir. Manzum mukaddime yoktur. Babların fihristi eksiktir ve metin içindeki başlıklarla aynı değildir. Bu da fihristin sonradan başkaları tarafından eklendiğini göstermektedir (Fıtrat 1925: 346). Nüshanın sondan yaklaşık 30 sayfalık bir bölümü eksiktir. Bundan dolayı nerede, ne zaman kimin tarafından ve kime istinsah edildiği bilinmemektedir. Fergana nüshası sülüsle yazılmıştır. Özellikle noktalı harflerin yazımında büyük ölçüde bir ihmalkârlık dikkati çeker.

Samoyloviç, 1934'teki Türk Dil Kurultayında Rus İlimler Akademisinin Kurultaya bir armağanı olarak Fergana nüshasının fotoğrafını vermiştir. Fotoğraflar iyi korunmamış, bu yüzden Türk Dil Kurumu 1942 yılında nüshanın tıpkıbasımını yaparken bu fotoğraflardan çekilen fotoğrafları kullanmak zorunda kalmıştır. Fotoğraflar çekilirken dar bir karton çerçeve kullanıldığı ve sayfalar bu çerçeveye sıkıştırıldığı için bazı sayfaların başı ve sol kenarları fotoğrafların dışında kalmıştır (Arat 1947: XLI).

Bazı yazma eserler, telifinden başlayıp, istinsahıyla, hatta istinsahın istinsahıyla devam eden yüzlerce yıllık macerasında kütüphaneden kütüphaneye, elden ele dolaşır veya bir sandıkta gün yüzüne çıkmayı bekler. Bu macerada, bazen ehil olan veya olmayan ellerin müdahalesine maruz kalır. Müdahil, sayfa kenarına, satır altına, satır üstüne birtakım notlar yazar. Bu notlar, çoğu zaman mürekkebin rengi, kalem ucunun

inceliği veya kalınlığı, yazının biçimi ile kolaylıkla fark edilebilir. Mesela Divanü Lugati't-Türk'ün tek yazma nüshasını bu ölçütlerden hareketle inceleyen R. Dankoff, nüshaya 15 kadar elin değiştiğini ve eklemelerin bir kısmının Çağatay, Kıpçak, Osmanlı Türkçesi özellikleri taşıdığını ileri sürer (Dankoff 1982: 10-19).

Bir yazmada geçen bu notlar önemli midir? Eğer bilinmeyen bir kelimenin anlaşılmasına yardım ediyorsa, ses değişmelerinin, eklerin ve kelimelerin tarihi, yazma eserin dolaştığı coğrafya ve dil çevresi hakkında ipuçları veriyorsa önemli olabilir.

*Kutadgu Bilig'*in üç nüshasında da satır altında, satır üstünde ve sayfa kenarında çeşitli notlar bulunmaktadır. Herat nüshasındaki notlar, satır altına ve satır üstüne bazen Arap, bazen de Uygur harfleriyle yazılmıştır. Mısır nüshasındaki notlar daha çok satır üstü notlarıdır ve sayısı diğer nüshalardakilere göre azdır.

Fergana nüshasında yaklaşık 550 not bulunmaktadır ve bunların büyük bir kısmı satır altı notlarıdır. Satır üstünde ve sayfa kenarında da notlar vardır. Sayfa kenarındaki notların çoğunu tıpkıbasım hazırlanırken ortaya çıkan sorunlardan dolayı okumak mümkün değildir. Arat'ın okuduğu sayfa kenarı notlarının çoğu tıpkıbasımda görünmemektedir. Belli ki Arat, çalışmasında tıpkıbasıma esas olan fotoğraflardan faydalanmıştır. Bu bildiri hazırlanırken öncelikle tıpkıbasım kullanılmış, gerektiğinde Arat'ın metin altında verdiği bilgilere de başvurulmuştur. Kelimelerin anlamı verilirken, Arat'ın *Kutadgu Bilig-III, İndeks* adlı eserinden faydalanılmış, bu anlamlar için ayrıca kaynak gösterilmemiştir. Yazıda, Fergana nüshasındaki satır altı notlarının bir kısmı kullanılmıştır.

Fergana nüshasındaki satır üstü notları genellikle düzeltme amaçlı notlardır. Unutulan bir harf, ek veya kelime, bulunması gereken yerin üstüne eklenmiştir. Bu notların çoğu sülüs karakteri taşır. Mesela *ö(p)ti* 122/3 ve *ka(p)* 236/12 kelimelerinin *p*'si, *kö(r)kü* 323/15 kelimesinin *r*'si kelimenin üstüne yazılmıştır. *tilekin* kelimesi *tile(kiŋ)* 426/6, *muŋda* kelimesi *mu(nu)ŋda* 293/9, *köŋül* kelimesi *köŋül(lüg)* 198/2 şeklinde düzeltilmiş, mısırda unutulan kelimeler de satır üstünde gösterilmiştir. Aşağıdaki örneklerde parantez içinde gösterilen kelimeler, nüshaya sonradan eklenmiştir:

agır boldı (köŋli) yatur inçikın 426/8, *kılıçlıg kür er (kör) kümüşke tutuğ* 224/11, *kopuğ yundı (kıldı) yana tay namāz* 285/12, *ayur (kim) ay ögdülmiş emdi maŋa* 138/3, *közün kökke tiktı ayur (kötürdi) ay ilig* 137/9.

Satır üstündeki bu düzeltmeler müstensihne ait olabilir mi? Elbette bunu bilmek mümkün değildir. Ancak eklemelerden bazılarının sülüsle yazılmış olması ve diğer nüshalara uyum göstermesi, bunların müstensihne ait olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Böyle olmasa bile bu notları yazan veya yazanların hiç olmazsa bir kısmı, belli ki konuya vukufu olan kimselerdir.

Fergana nüshasında notların çoğu satır altına yazılmıştır. Satır altı notları yazı karakteri bakımından genellikle *kurma*, *hurde talik* özelliği gösterir. Bazı örneklerde

kalemin kalınlaştığı dikkat çekmektedir.¹ Satır altı notlarının pek az bir kısmı tıpkıbasımda silik çıktığı için okunamaz durumdadır. Okunabilen notlar, açıklama amaçlı yazılmış ve genellikle bir, seyrek olarak da iki veya daha fazla kelimelik notlardır. Mesela “güneş” anlamındaki *yaşık* kelimesinin altına tek kelimelik *kün* 17/11; “baş mâbeynci” anlamındaki *hâcip* kelimesinin altına üç yerde *yahşı vezir* 186/4, 183/6, 182/13; “mağrur, kibirli” anlamındaki *küvez* kelimesinin altına da üç kelimelik *özün yaka tutmak* 41/9 açıklaması eklenmiştir. *Tirip yiyümez* ifadesinin altında *yığıp yimegen* 130/4; *tirer neş*’in altında *yıgar mal* 130/2 notu vardır. Türkçe kelimeler, *serip*→ *sabr kılıp* 46/12, *ködrüm*→ *asil* 16/11 örneklerinde olduğu gibi bazı yerlerde alıntı kelimelerle açıklanmak istenmiştir.

Nüshadaki notların birden fazla ele ait olduğunu gösteren işaretler vardır. Bunların en önemlisi kullanımdan düşmüş, bundan dolayı anlaşılamayan kelimeler altındaki notların birbiriyle uyumsuzluğudur. Aynı kelimeyle ilgili nüshanın çeşitli yerlerinde farklı farklı notlar bulunmaktadır. Mesela “*sakin, yavaş*” anlamındaki *amul* kelimesinin altına dört yerde Arapça *amel* 186/113, 195/8, 142/5, 308/5 kelimesi yazılmış, başka mısralarda da aynı kelimenin altına *daru, tahammül, fikir, sabûr, âhenk* gibi anlamları farklı kelimeler eklenmiştir. Kök anlamı *sabretmek* olan *serip, serimlig, serin* kelimelerinin altında kök anlamına yakın açıklamalar varken iki yerde kelime yanlış olarak *sor-* 53/4, 53/5 fiili ile açıklanmak istenmiştir. Belli ki nüshaya ehil olmayan eller de değmiştir. Sayıları az olmakla beraber imlayla ilgili birbirini nakzeden notlar da, nüshaya birden fazla elin müdahale ettiğini göstermektedir. Mesela 263/5’te *f* harfi ile yazılan *avçı* kelimesinin altına *vav* ile yazılmış bir *avçı* kelimesi eklenmiştir. Bu, imlayı yenileştirmedir. Yine *f* ile yazılan 139/4’teki *ava* ve 319/10’daki *çavıkmak* kelimesi, satır altında bu defa *vav* ile değil üç noktalı *f* ile tekrar yazılmıştır ki bu da imlâyı orijinal biçimine döndürmektir.

Fergana nüshasında satır altı notları, hangi durumlarda eklenmiştir?

1. Mısraın bütününi açıklamak için satır altı notuna ihtiyaç duyulmuştur.

Mesela 339. sayfadaki *kanı* kelimesiyle başlayan mısralarda *kanı* kelimesinin altına o mısradaki işaret edilen kişilerin adı yazılmıştır. *kanı ol otun it bu dünyâ bulup* 339/10 mısraında Nemrut’un işaret edildiğini göstermek üzere *kanı* kelimesinin altına *memrûd* notu eklenmiştir. Aynı kelimenin altında *kanı ol bayat men tigüçi otun* 339/11 mısraında *fır’avn*; *kanı ol bu dünyâ neşin tirgüçi* 339/12 mısraında *kârün*; *kanı ol tayakı yılan bolguçı* 339/14 mısraında *mûsa* notu vardır. Benzer mısralarda da *kanı* kelimelerinin altında *muhammed mustafâ* 340/2, *zülkarneyn* 339/13, *süleymân* 339/15, *îsa* 340/1, *şeddâd* 339/9 notları bulunmaktadır.

2. Kaybolmuş sesler taşıyan kelimeleri açıklamak için satır altına notlar yazılmıştır.

Nüshada peltek *d* sesini taşıyan kelimelerin çoğunda açıklama notları vardır. Karahanlı Türkçesinde korunan, Harezmi dönemi eserlerinde varlığını sürdürmekle

1 Notların yazı karakteri konusundaki yardımlarından dolayı değerli hattat Fuat Başar’a teşekkür ederim.

beraber sık sık y ile yer değiştiren (Eckmann 1996: 11) peltek *d* sesi Çağatay sahası için artık yabancıdır. Nüshada en fazla not eklenmiş *d*'li kelime *bedü-* fiili ve *bedük* ismidir. *Bedük* kelimesi Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinden sadece Baytaratu'l-Vâzih'ta geçmektedir (Toparlı vd. 2003: 26). *bedü-* ve *bedük* kelimelerinin, *büyük* kelimesi ile değil *büzürg*, *ulug*, *büzürg bolmak*, *ulug bolmak* gibi kelimelerle açıklanması dikkat çekicidir. Herhalde notların eklendiği dönem ve sahada *ulug* ve *büzürg* kelimelerinin kullanım sıklığı *büyük* kelimesinden daha fazladır ve bu kelimeler arasında anlam bakımından nüans vardır:

bedüse→ *büzürg bolsa* 43/4; *bedütti*→ *büzürg* 41/15; *bedüdi*→ *büzürg* 23/8; *bedük*→ *büzürg* 23/10, 161/6, 161/6, 183/12, 255/4; *bedür*→ *ulug* 138/10, 43/4; *bedür*→ *bolur* 135/11, *bilür* 141/10; *bedüyür*→ *ulug bolur* 196/15; *bedüse*→ *ulug* 148/7 15; *bedütme*→ *ulug kalma* 373/1; *bedük*→ *ulug* 132/10, 173/10, 233/12; *bedüklük*→ *ulugluk* 23/12.

Satır altı notu fazla olan diğer *d*'li kelime *odug*'dur. "uyanık" anlamındaki *odug* kelimesi altında iki yerde *oygag* notu vardır. *oygag*, Çağatay Türkçesini temsil eden bir kelimedir (Eckmann 1988: 43). Aynı kelimeye başka mısralarda anlamla uyumlu olmayan notlar da eklenmiştir.

odug→ *oygag* 196/10, 260/10; *odug*→ *ozgur* 184/2; *sakınuk odug*→ *sakınçı uzun* 231/11.

"Her şeyin seçilmişisi" anlamındaki *ödrüm* kelimesi de çeşitli mısralarda, *ozdurguçı*, *ozgan*, *hoş fi'l*, *bilig öğretgüçi* gibi notlarla açıklanmak istenmiştir. Bunlardan *ozgan* ve *ozdurguçı*, kelimeye en yakın karşılıklardır.

ödrüm→ *ozdurguçı* 181/13; *rast* 42/7, *hoş fi'l* 151/1; *ödürmiş* → *ozdurmış* 23/10; *kişi ödrümi*→ *ozganı* 131/4, *bilig öğretgüçi* 205/8.

Diğer *d*'li kelimelerin altındaki notların ise hepsi anlamla uyumlu değildir.

adgır "ayı (yıldız ismi)" → *yıldız* 406/8; *bod* "boy" → *boy* 159/5; *boynu* 159/4; *budun* "halk, ulus, kavim" → *dünya* 436/12, *yaman* 28/7, 26/12, 194, 44/1; *budunka*→ *barçaga* 254/2 ; *budnu*→ *buzdı* 160/9, *ulemaları* 44/12; *edgü* "iyi" → *yahşı* 131/3; *edik-* "ıslah edilmek, güzelleşmek, iyileşmek", *edikmez*→ *az bolmaz* 37/3; *ediz* "yüksek, yüksek yer" → *yatar* 184/1; *ıduk kutlug öz*→ *ozgan* 43/2; *idi* "pek, çok" → *özi* 213/6, 233/11; *idi ked*→ *ulug at* 207/10; *idi edgü*→ *ulug* 200/9; *ked* "çok, iyi, iyice", *ked ök*→ *ulug* 150/11; *kidin* "sonra" → *soñra* 103/13; *kodka* "alçakgönüllülük", *kotkı*→ *kiçig* 161/9, *koy* 158/6, *kiçig köñül* 161/7 ; *köñül koskası/kotkası*→ *kiçigi* 132/3; *kodi* "aşağı, aşağıya" → *yir başı* 246/9; *küdez-* "gözetmek, korumak, saklamak", *küdezildi*→ *bülend boldı* 103/7; *küdezgil*→ *sak tutgıl* 16/5; *küdezgü*→ *koyulgu* 139/9; *küdüg* "iş, güç" → *bilip* 24/6; *öd* "zaman, vakit", *ödlek* "zaman, felek", *öd ödle*→ *vaktlig vaktıda* 13/2; *ıd-* "geri koymak, mani olmak" *ıdgu*→ *tıgu* 191/12; *yıdıg* "kötü kokulu (şey)" → *arıg* 83/2; *yüd-* "yüklemek, yüklenmek", *yüdti*→ *kötürdi* 17/4.

3. Daha sonraki dönemlerde ses değişmesine uğramış kelimelerin altında notlar bulunmaktadır.

Fergana nüshasında bazı kelimelerin altına, kelimenin ses yapısı bakımından daha sonra aldığı şekil eklenmiştir. Mesela *yalhuzun* 'un altında *yalguzun* 55/7, *er at* kelimesinin altında *ir at* 191/9, *iren* 157/4; *severin* kelimesinin altında *siver* 145/7 notu vardır. Bilindiği gibi kök hecedeki *e>i* değişmesi Çağatay Türkçesinin özelliğidir (Eckmann 1996: 84). Diğer bazı örnekler de şöyledir:

avučka "ihtiyar" → *apuška* 298/13; *kıvçak* "kof, boş, şanssız" → *kıpçak* 196/11
ortu "orta" → *orta* 159/5, *törü* "töre, kanun, nizam" → *töre* 189/4
yitür- "yedirmek", *yitürse* → *yidürse* 191/5
küvense → *kuvansa* 159/2

1- İşlekliliği kaybolmuş veya azalmış ekler taşıyan kelimelerin altında notlar vardır.

Nüshada, arkaik ekler taşıyan bazı kelimelerde açıklama notları bulunmaktadır. Böyle kelimelerden bir kısmının altına aynı kökten başka eklerle yapılmış kelimeler eklenmiştir.

-g yükleme hâli eki, Harezmi Türkçesinden itibaren işlekliliğini kaybetmiş bir ektir (Eckmann 1988: 90). Nüshada yükleme ekli bazı kelimelerin altındaki notlar bundan dolayı olmalıdır.

kişig (*kişi*) *til ağırlar bulur kut kişi* 24/8
kişig(*kişi*) *til uçuzlar barır er başı* 24/8
bu öglüg kişiler onjarur işig (*işin*) 152/13
köñül korksa begler işig tüz kalur (*işin*) 152/9
köñül bolmasa er körümes işig (*işin*) 185/5
kalı mundag erse kamug tā'atg (*tā'atıj*) 288/3

özkey 212/5 kelimesindeki *özge* 205/7 ve *özgeçe* 212/5 notları, -key ekinin; *sevgeles* kelimesindeki *sevgey* 306/2 notu da -ge gelecek zaman ekinin sonraki dönemlerde işlekliliğinin azaldığını düşündürmektedir. Nitekim Eckmann, Çağatay Türkçesinde gelecek zaman eki olarak -gAy ekinin kullanıldığını, -gA 'lı şekillere daha çok şiiirde rastlandığını belirtir (Eckmann 1988: 104).

Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde de varlığını sürdüren -g fiilden isim yapma ekli (Eckmann 1988: 89) bazı kelimelerde açıklama notları bulunması dikkat çekicidir. Bu da ekle ilgili değil, bu ekle yapılmış kelimelerin kullanım sıklığı ile ilgili olmalıdır. Aşağıdaki örneklerden bir kısmı Çağatay ve Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde yoktur:

açıg "ihvan, bağış" → *hil'at* 220/4, 375/14; *avag* "naz, kapris, yapmacık arzu", *avaglar* → *avundurur* 41/3; *azıglıg* "azılı, cesaretli, atılgan, gözüpek" → *akıllıg* 32/14; *irig* "gayretli" → *hazır* 291/1, *yumşak* 158/10; *isig* "sıcak, sıcaklık; iltifat" → *ısıık* 234/9; *isig* (yüzlüg) → *körk* 142/7; *kaç-* "kaçmak, kaçınmak, sakınmak", *kaçıglıg* → *kaçgan* 142/11; *kaşig* "görkemli, azametli, korku verici" (Tezcan 1981:

46) → *yaman* 173/12; örüg "sakin, sabırlı" → *puhte* 194/2; *silig* "temiz, ince, nazik; tatlı dilli" → *körklüg* 15/13; *siliglik* "temizlik, incelik; tatlı dillilik" → *yahşılık* 195/8; *ülüğ* "hisse, nasip, pay, kısmet" → *ülüş* 412/9, *ilgü* 183/14, *tiger* 142/7, *fâide* 142/13; *yülüğ* "saçı sakalı düzgün" → *yolluk* 184/9.

5. Fiil-çatı eki ilişkisinin değiştiğini göstermek üzere kelime altına notlar eklenmiştir.

Fiil-çatı eki ilişkisi, dönemlere ve dil alanlarına göre farklılık gösterir. Eckmann, -t- çatı ekinin Çağatay Türkçesinde *ünlü* veya *r* ile biten fiillere geldiğini belirtir (1988: 49). Nüşhada, *sevitmiş* fiilinin altında *sivdürmiş* 258/2, *azıtur* fiilinin altında *azgurur* 161/3 notu bulunması, -t- ekinin bu özelliğinden olmalıdır. *Sevitür* kelimesi altındaki *sivünür* 195/10 notu ise kelimenin anlamı ile uyumlu değildir.

6. *Meniñde* *kidin* yapısının altına eklenen *mendin soñra* notu, zamirlerin *meniñde* şeklindeki katmerli çekiminin notun yazıldığı dönemde kullanılmadığını göstermektedir. Eckmann, bu şekillerin Harezmi döneminden önce kullanıştan düştüğünü, daha sonra nadiren *meniñçe*, *seniñçe* gibi şekillere rastlandığını belirtir (1988: 142).

7. Satır altı notlarının çoğu, notun yazıldığı dönemde artık kullanılmayan veya az kullanıldığı zannedilen kelimeleri açıklamak üzere yazılmıştır. Bu notlar, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi sözlüklerinde geçmeyen *agin*, *amul*, *apa*, *apañ*, *arkuk*, *arsıkar*, *ayı*, *azak*, *azu*, *basut*, *erej*, *ersig*, *hacip*, *inga*, *isiz*, *kalı*, *kaşig*, *kijek*, *kopgu*, *küsiş*, *küvez*, *mıyan*, *mün*, *nej*, *oprı*, *öt*, *saranlık*, *sermek*, *siziksiz*, *sıvlamak*, *tadu*, *talı*, *tokı*, *toña* *tusulmak*, *ıvut*, *üme*, *yaguk*, *yakurmak* gibi kelimelerle Kıpçak ve Çağatay sözlüklerinde geçen, ancak muhtemelen kullanım sıklığı az olan veya anlam daralmasına uğrayan *ajun*, *irig*, *kut*, *ög*, *sav*, *sü*, *yula* gibi kelimelerin altında bulunmaktadır. Mesela "gayretli" anlamındaki *irig* kelimesi sadece *Codex Cumanicus*'ta *eriv* şeklinde geçer (Toparlı vd. 2003: 75). Notların bazıları anlam bakımından altında bulunduğu kelime ile uyumlu, bazıları uyumsuzdur. Aşağıda bunlardan örnekler verilmiştir. Bunların hiç olmazsa bir kısmı, notun yazıldığı dönemde kullanılmayan veya az kullanılan kelimeler olmalıdır:

açu "(Tanrı'ya hitap olarak) *ey baba, peder*" (Tezcan 1981: 27'e göre kelime "eçü" şeklinde okunmalı ve "sonsuz, ebedi" karşılıkları da eklenmelidir.) → *ruşen* 13/9; *ag*- "yükselmek, çıkmak", *agar* → *aşar* 130/9; *agı* "altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş; hazine" → *âkil* 234/7; *agıçı* "hazinedar" → *akıllık* 292/6, *akıllıg* 205/6, 9, *âkallıg* 203/9, *ayguçı* 186/13, *agı kaznakı* → *agır hazine* 209/2; *agin* "dilsiz, konuşamayan" → *âkil* 80/12; *agır* "ağır, değerli, kıymetli" → *aziz* 104/4; *agırla*- "ağırlamak, değer vermek, ikram ve ihsanda bulunmak", *agırlar* → *saklar* 24/8 *agırığ* "ağrı, zahmet, hastalık", *baş ağırığ* → *ileti* 43/4; *ajun* "dünya" → *dünya* 134/15, 184/15, 289/9, 10, *ajunke* — *dünyake* 28/9, *ajunçı* → *ozdurguçı* 194/4, *ikegü* *ajunda* → *iki dünyāda* 36/2, *ikigün ajun* → *iki dünya* 184/5; *amul* "sakin, yavaş" → *darı* 45/7, *amel* 186/113, 195/8, 142/5, 308/5, *uzun fikirli* 45/1; *amulluk* "sükûnet" → *fikir* 53/1, *sabür* 153/7, *âheste* 375/14, *tükel* 131/14, 185/3, *tahammül* 53/2; *ap* "ne de" → *ni* 81/2; *apa* "âdem, insan" → *âdem* 28/9; *apañ* "eğer" → *eger* 232/11,

330/11; arkuk "inatçı" → ziyade 152/6, 152/7, artuk 157/12, yaman 129/10; arsız-
 "aldanmak", arsızkar → harislik kılır 202/9, arsanur/er sanur 259/3; irsenür sen
 264/7, arsızmasa → haris bolmasa 207/13; ayı "çok, pek", ayı → eger 159/4; 159/4;
 azak "yolunu şaşırın, nereden geldiği belli olmayan; baştan savan" → uzak 208/8;
 azu "yahut, veya" → ya 14/2; barça "bütün, hep; bütünü, hepsi" → tükel 152/7;
 basut "yardım, arka" → bilig 402/7, asıg 187/6; basutçı "yardımcı" → bilgüçi 42/12,
 402/6; beküt- "pekitmek, sağlamlaştırmak", bekütür → ulug kılır 192/; bekütmek →
 yahşi bolmak 372/14; borçı "içki içen, içkiye düşkün" → içgüçi 307/2 bul(sa)
 "bulmak" → mal tapsa 153/12, kut bulur → devlet tapar 254/3; bulun "esir, tutsak"
 → yesir 331/5, yok 331/3 burunduk "burunsallık, deveyi sürmek için burnuna
 geçirilen halka"(Tezcan 1981: 36) → nişâne 24/4; bügü "bilgin, akıllı, hakim, bilge"
 → yahşi 182/2; çav "şöhret, şan, ses", çavı → yırak 148/3; çavık- "ün sahibi olmak,
 ünlenmek", çavıksa → yığsa 129/13, çavluk 148/7 çavlan- "şöhret sahibi olmak",
 çavlınsa → çavluk bolur 156/13, kü çav → çavluk 175/3; çoğı "münakaşa,
 anlaşmazlık" → cevab 27/5; çögen "topu çekmek için kullanılan ucu eğri değnek",
 çögenke → salkalı 192/11; er at süm telim tip "malım çok deyip" → malım köp tip
 375/7; er at → iren 157/4, yahşi at 162/6 erdeş "arkadaş" → yırdeş 131/12; erej
 "huzur, rahat" → dünya 417/11, devlet 231/5; erejke → dünya 375/4, erejlig → āsān
 328/11, erejin avınsa → atın atansa 148/8; erentiz "müşteri yıldızı" → yıldız 406/8;
 ersig "erkek, yiğit, mert, cesur, kahraman" → irlilik 201/3, ir atalğan 254/14, 268/7
 268/7, ersiglik "yiğitlik, mertlik", ersigliği → irenliki 159/3; evren "kâinat, âlem,
 devran, felek" → felek 235/8, devlet 2/5; hacip "kapıcı, baş mabeynci" → yahşi vezir
 186/4, 183/6, 182/13, hacibig → mesel 182/9; haciblik "haciplik" → yahşi 186/3;
 havā "arzu, heves, nefis", havāka → aytkan 233/3, nefske 288/6; mga "daha kötü,
 en kötü, daha aşağı" → yaman 130/2; ig "hasta, hastalık" → yahşi 24/1, igig →
 bilgüçi 24/2; igid- "terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek", igdip → birikip
 260/7; irinçig "acımacak, zavallı, acıklı" → renc 17/10; isiz "kötü, fena, hayırsız"
 → yaman 104/2, isizke → yamaña 41/8; isizlik "kötülük, şer" → yaman 37/3; kalı
 "eğer, mademki, nasıl" → köp/kör 261/8; kamug "bütün, hepsi, her", kamugka →
 köp 130/8; kadaş "kardeş, akraba", kap kadaşdın → çın karındaş 246/5; kılk "huy,
 gidiş, tavır", kalkı → yahşi 162/1; kisi "kadın, karı" → çift 323/5; kişen "köstek"
 → kağan 141/6; kişenlig → bend 35/1; kopgu "kıyamet"(Arat'ın çevirisinden, Arat
 1974: 15), kopgumu → kıyamette 16/5 (sayfa kenarında); kötüki "tepe, tepelik" →
 beyik 14/17; kurguluk "zevzeklik" → korkmaklık 158/11; kumarı "armağan, miras,
 vasiyet, öğü" → pend 32/2, 26/8, 108/4; kut "kut, mutluluk, devlet" → köp 132/11,
 devlet 254/3, 160/7, kutı → devlet 43/7, tükel 204/12, kutka → devletka 183/10,
 kuvvet 131/13, kutad- "kutlu olmak, saadetli olmak, devletli olmak" kutadur → ulug,
 139/1, kutun → tükel 204/5; küç "güç, zor, zulüm", küçi → daim 233/11; küjek
 "perçem" → yaprak 21/4; küin "gün, gündüz", küniçe → öziçe 133/5; küsüş "aziz,
 değerli, nadir" → aziz 16/2, 27/12, 295/13, 332/10, küsüş tut → ganimet tut 38/4;
 küvez "mağrur, kibirli" → öziçe bakkuçi 161/3, özin yaka tutmak 41/9; küvezlik
 "gurur, kibir" → men menlik 161/7; meje "beyin, akıl", mejede → başta 141/5;
 muyan "sevap" → murād 268/11, muyanika → murādka 254/9; mün "kusur;
 sermaye" → kut 102/6, umız(?) 204/11, 260/3; nej "şey, nesne, mal" → yahşi niyet

287/11; oprı “çukur, dere, vadî” → çukur 19/13, 14/7; osug “karşılık, istifade”, osuglug → akl 81/1; otun “değersiz, alçak” → kāfir 214/11, otunka → kāfirga 308/5; ög “akıl, anlayış” → fehml 23/9, akıl 329/10, öglüg → körgüçi 198/2; öglüg kişi → âkil 131/15, ögsüz kişig → akılsız kişi 152/13; ötrü “ötürü, dolayı” → üçün 15/7; öt “öğüt, nasihat”, öti → pend 407/7; ötle- “öğüt vermek, nasihat etmek”, ötledi → pend 410/15, ötlegil → öğüt 369/11; sakınuk → sak 260/10; saran “hasis, cimri, eli sıkı” → kızganç (z'nin noktası yok) 129/1, kızgançlık 157/9, saranlık “hasislik, cimrilik” → kızganç (z'nin noktası yok) 130/2; sav “söz, haber; öğüt”, savı → pak 233/12; ser- “sabretmek”, serip → sabr kalıp 46/12; serimlig “sabırlı” → sabür 185/14; serin- “sabretmek”, serinse → sorulsa 53/5, sorgıl 53/4, serin → sabursuzluk 157/9; sına- “sınamak, tecrübe etmek” sına → sundı 55/6; siyimlig “uyumlu, uyum sağlayabilir (Tezcan 1981: 59)” → fikirlik 198/3; sü “asker, ordu” → yahşi 156/14, 157/5, süke → avga 192/11, sü başlar → ulug iş 181/11; süzük “süzük, süzülmiş, duru, temiz” → turuk 183/4; sizik “seziş, sezme, şüphesiz”, siziksiz → iyatsız 161/6; suvla- “su içmek”, suvladı → su içti 44/1; sükiç “kuş” → yıldız 406/9; tadu “unsur, tıynet, tabiat” → anāsır 17/5, tüzükün 334/6; talu “seçme, nadide” → köp 153/13, tola 158/14, talusu → yahşısı 209/9; tapı “razı olma, kanaat etme” → yeter 235/9; tapın- “tapınmak, hizmette bulunmak” → bütmeklik 104/1; tedük (?) “temiz, saf” → anāsır 17/5; tegi “kadar, dek” → yir ayakı 246/9; tirip yiyümez → yığıp yimegen 130/4; tirer ney → yıgar mal 130/2; toku “âdet, düzen, töre” tokusun → tapugın 187/1, yok yok 288/4, toka 189/4, takvî 291/10; toya “yiğit, kahraman” → toga 26/4; töbün “alt, aşağı” → bütün 275/3; törü “töre, kanun, nizam” → dad 300/5, bilig 130/10; törüt- “yaratmak”, törütmeste → yaratmasta 235/9, törüttüj → yarattıj 102/9; tözü “bütün, hep, tamam” → türük 164/3; tu- “kapatmak, tıkamak, kaplamak”, tudı → yumdı 103/8; tumlut- “soğutmak”, tumlatur → tügölür 161/8, töjüldür 192/7; tur- “durmak, kalkmak, yükselmek”, turup → alıp 191/4; tusul- “yaramak, fayda vermek”, tusulgu → algu 269/8; tusulur → bolur 201/1, yarar 201/4; tusulup → tüzülüp 126/10; tusulmas → tignez 192/5; tusulsun → biltürsün 45/6; tusuglug “faydalı” → akıllık 57/4; tutçı “daima, durmadan, her zaman” → daim 80/13, 174/1, tutşu 152/8; tuçı → daim 235/8, 21/5, 17/7, 191/3, 164/3; tüg- “çatmak, bağlamak”, tügme → çatma 26/9; tügük “çatık” → sovuk 192/7; tünek “zindan” → zindan 389/5; tüzün “yumuşak huylu, asil” → yahşi at 195/10; uçuzla- “küçültmek, hor görmek”, uçuzlar → yejiller 24/8; umduçı “dilenci, tamahkâr” → tama kılguçı 202/7, umguçı 194/15; umun- “umutlanmak”, umnur → umar 264/11, umdu “dilek, istek, tamah”, umdusuz → ümiz 202/4; usan- “gafil olmak”, usansa → unıtsa 206/4; uvut “hayâ” → öğüt 23/7, akıl 153/14, uvutu → ukuşu 209/10, uvutlug → akıl 173/6, 153/8, 153/8, kalklık 183/5, ukuşlug 195/8, 212/4, uvutsuz → ukuşsuz 205/2; uzun “uzun” → köp 148/8; ülgü “ölçü, terazi, tartı” ülgülüğ → endazelik 193/7; üme “misafir”, ümeg → anı 47/3, müsāfir 47/4, üle ney 328/10, tiliyni 319/9, 319/11; ün “ses, ün, san”, ünlüg → akıllık 184/7; üzük “kesik, tamamlanmamış, yarım kalmış” → yaman 152/10; yağuk “yakın” → yaman 158/12; yakur- “yaklaştırmak”, yakurma → yavutma 187/13, yakurmasa → yavutmasa 214/11, yakru → pend 232/6; yanlık “yanlış” → muşlug 25/15, muşluk 266/11, 130/10, akıllık 23/8, âkil 141/11, yahjuk “insan” → fehmlug 185/16, 195/9, âdem 85/3; yas

"zarar", yası → ziyān 411/4, yaman 355/7, 246/14, yahşı 274/9, yaşlıgı → yamanı 381/9, til yası → zebān aybı 81/9; yaşık "güneş" → kün 17/11; yava "heder, boşu boşuna, lüzumsuz" → aşna 260/3, yaman 82/1, yavalık kılur → her yerde yürür 191/12; yet- "yetişmek, erişmek", yetse → bilse 24/4; yig "yeğ, iyi, daha iyi" → yahşı 161/5; yokla- "yükselmek, çıkmak", yokladı → bülend 43/7; yoklar → yokar bolur 287/9; yoña- "şikâyet etmek", yoñasa → şikâyet 419/15; yoñagçı "gammaz" → söz birgüçi (b noktasız) 419/4; yorık "akma, akıcı, huy, hareket" → tili boş, kızıl 24/7 157/11, kızıl til 174/7, 175/6, yorıkı → yorışı 161/2, yorıkıj → boyunnu 104/5 yorıklıgı → kılık 441/8, til 211/11, 160/13, tilin 334/8; yula "kandil" → kandil 15/6, yula teg → açuk yol tig 33/4; yumut- "toplanmak", yumıtsa → yorısa 201/7; yumkı → tamam 136/3; yükse- "yükselmek, uzamak", yükser → bülend 139/7; yülek "destek", yülekim → tilekim 254/10; yüz üstey → işi yahşı 232/2.

Fergana nüshasındaki satır altı notlarıyla ilgili bu tespitler, notların Çağatay yazı dili geleneğini devam ettiren bir sahaya ait olduğunu göstermektedir. Bu dönemde peltek *d* değişime uğramış, ön ses ve ilk hecede *e>i*, bazı kelimelerde son hecede *u*, *ü>a*, *e* değişimleri olmuş, bazı ek ve kelimeler kaybolmuş veya bunların kullanım sıklıkları azalmıştır.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. Rahmeti, (1979). *Kutadgu Bilig- I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (1974). *Kutadgu Bilig-II, Çeviri*, 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- , (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*, (İndeks'i neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan – Osman F. Sertkaya – Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araş. Enst., İstanbul.
- CLAUSON, Sir Gerard, (1960). *Sanglax, Muhammad Mahdi Xan*, London.
- COURTEILLE, Pavet de Courteille, (1870). *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris.
- DANKOFF, Robert, [with James Kelly], (1982), *Mahmūd al-Kāşgarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Lugāt at-Turk)*. Part I, XI+416 pp, Part II, 1984, iii+382 pp, Part III, 1985., 336 pp. Harvard University. Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.
- ECKMANN, Janos, (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ECKMANN, Janos, (1996). *Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman F. Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kutadgu Bilig*, (1942). Tıpkı Basım II, Fergana Nüshası, Alâeddin Kırıl Basımevi
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhâri, (1298). *Lügat-i Çagatay ve Türki-i Osmani*. Mehran Matbaası
- TEZCAN, Semih, (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C.XLV/2, sy. 178, (Nisan 1981), Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 23-78.
- TOPARLI, Recep, H.Vural, R. Karaatlı, (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- "Türkiyat Haberleri", *Türkiyat Mecmuası* 1925, 1. Cilt, s. 343-347, İstanbul.